

Лабораторне заняття № 3
ТЕМА: ПІДКЛАС ДІЛЕНІЇДИ – *DILLENIIDAE*

Мета заняття: вивчити систематичні ознаки родин Мальвові, Липові та Молочайні, їх систематичне положення, родинні зв'язки; основних представників та їх значення; відзначити напрямки морфологічної еволюції квітки і прояв конвергенції в родині Молочайні.

Обладнання: біноклярні та ручні лупи, визначники, таблиці з теми, методичні вказівки, набір препаратувальних інструментів.

Об'єкти вивчення: живий, гербарний і фіксований матеріал, колекції плодів представників родин Мальвові, Липові та Молочайні.

Питання для самостійної підготовки

1. Основні порядки підкласу Діленіїди. Загальна характеристика підкласу.
2. Характерні ознаки порядку Мальвоцвіті, основні родини, їх об'єм і географічне поширення.
3. Загальна характеристика родини Мальвові: життєві форми, будова вегетативних органів. Особливості будови квітки, походження підчаші. Андроцей і гінецей, особливості їх структури.
4. Представники родини Мальвові, що мають природне й економічне значення.
5. Родина Липові. Характерні ознаки: життєві форми, поширення, будова квіток, особливості утворення і поширення плодів. Основні представники, їх значення.
6. Характеристика родини Молочайні. Чисельність видів, центри видового різноманіття. Особливості анатомічної будови. Будова суцвіть і квіток молочайних.
7. Представники родини Молочайні, їх народногосподарське значення.
8. За якими ознаками відрізняється андроцей квіток родини Мальвові і родини Липові?
9. Що таке підчаша? Для якої родини вона характерна?
10. Який закон еволюційної морфології можна продемонструвати на прикладі родини Молочайні?
11. Які особливості розвитку плоду в родині Липові?
12. Який основний тип плоду в родині Молочайні?

Інформаційний матеріал

Підклас Діленіїди охоплює 29 порядків, 94 родини і близько 60 підродин. За обсягом діленіїди є найбільшим підкласом дводольних. Підклас займає проміжне положення між магноліїдами та розидами. Більшість діленіїд високоспеціалізовані, не мають примітивних ознак. Серед життєвих форм є дерева, чагарники й трави з листками цільними або по-різному розчленованими. Для провідної системи характерна наявність судин як із драбинчастою, так і з простою перфорацією. Квітки двостатеві й

роздільностатеві, з подвійною оцвітиною або іноді безпелюсткові, у більш примітивних родин спіроциклічні; андроцей нерідко численний, гінецей у примітивних форм апокарпний, у більш еволюційно розвинених – ценокарпний, насіння з ендоспермом. Порядки: Чайноцвіті, Фіалкоцвіті, Мальвоцвіті, Вересоцвіті, Первоцвіті, Вербоцвіті, Каперсоцвіті, Гарбузоцвіті, Кропивоцвіті та ін.

Родина Мальвові охоплює понад 80 родів і 1500 видів, поширених у всіх кліматичних зонах. До цієї родини належать трави, чагарники, дерева з простими, частіше пальчасто-розчленованими листками з прилистками. Листкорозташування чергове. До примітивних ознак родини слід віднести непостійну кількість частин оцвітини, велику кількість тичинок і маточок, наявність цимоїдних суцвіть тощо. Прогресивними ознаками є поодинокі квітки, зростання членів квітки та ін. Квітки двостатеві, актиноморфні, 5-членні, з подвійною оцвітиною і підчашею, поодинокі або в пучках, розташованих в пазухах листків, нерідко квітки зібрані в цимоїдні китицеподібні або волотеподібні суцвіття. Тичинок багато, вони розташовані в два кола, зовнішнє коло складається з п'яти тичинок, редуковане, а численні (в результаті розщеплення) тичинки внутрішнього кола зрослися нитками в трубочку, яка основою приростає до віночка. Плодолистків п'ять, або багато, при досяганні вони зростаються в коробочку, яка розкривається стулками (бавовник), чи розпадається на окремі плодики (мерикарпії). Насінина нерідко опушена.

Родина Липові включає 700 видів, більшість яких поширені в тропічних і субтропічних областях Азії, Америки, Африки й Австралії, лише один рід Липа (*Tilia*) росте в північних помірних широтах, і нараховує 50 видів. Від всіх інших родів рід Липа відрізняється наявністю приквітного листка в суцвітті, який схожий на плівку та сприяє польоту дозрілих плодів. Листки прості, цільні, серцевидні з прилистками, що опадають навесні. Квітки жовтуваті, запашні, зібрані в дихазіальні суцвіття. Квітки липи виділяють багато нектару, тому відвідуються багатьма комахами-запильниками, серед яких переважають бджоли, мухи, нічні метелики. За період цвітіння 1 га чистих насаджень липи дає до 1 500 кг нектару, тому липа вважається кращим медоносом і пилюконосом. Квітки липи правильні, двостатеві, чашолистків і пелюсток по 5, тичинок багато й вони розташовані в 5 пучках. Плодолистків 5, що утворюють 5 гнізд зав'язі, але звичайно розвивається 1-2 гнізда, інші недорозвиваються. Плід – однонасінні горішки, які розповсюджуються за допомогою вітру.

Родина Молочайні велика, нараховує 7500 видів, що населяють, головним чином, тропічні й субтропічні області Африки, Південної Америки, Південно-Східної Азії й Австралії. Зустрічаються в помірних областях, де вони представлені травами. У видів родини листки чергові, прості, рідше складні, із прилистками, які іноді перетворюються у волоски, залозки або колючки. Іноді листки редукуються, у зв'язку з чим спостерігається утворення філокладіїв. Квітки одностатеві. Оцвітина рідко буває подвійною, частіше вона проста чашечковидна або зовсім відсутня. Число тичинок невизначене (1, 3, 20 і до 400), маточка частіше з 3 плодолистків, гінецей синкарпний, зав'язь

верхня, частіше з одним насінним зачатком у кожному гнізді. У родині спостерігаються різні типи суцвіть. Частіше утворюються складні цимозні суцвіття – плейохазії, що складаються з елементарних суцвіть, які називаються ціаціями. Плід – тригнізда коробочка, яка розпадається після досягання на три однонасінні горішки.

Виконання роботи

Завдання 1. Провести морфологічний аналіз вегетативних і генеративних органів одного з видів родини Мальвові – *Malvaceae*.

Систематичне положення об'єктів вивчення:

Порядок Мальвоцвіті – *Malvales*

Родина Мальвові – *Malvaceae*

Аллея лікарська – *Althaea officinalis* L.

Рожа рожева – *Alcea rosea* L.

Лаватера тюрінгська – *Lavatera thuringiaca* L.

Відзначити особливості будови квіток основних видів родини: наявність і число листочків підчаші, тип андроцея, форму тичинкової трубки (циліндрична або п'ятигранна), будову маточки. Вивчити будову плоду і зазначити його тип.

Досліджуючи лаватеру, зверніть увагу на те, що це багаторічна сіроповстиста рослина, в опушенні якої значну роль відіграють зірчасті волоски. Листки чергові, прості, пальчасто-3-5-лопатові, короткочерешкові. Квітки великі, сидять пучками в пазухах листків. На окремо відпрепарованій квітці переконайтеся, що вона двостатева, 5-членна, чашечка з підчашею, пелюстки яскраво-рожеві, оберненотрикутні, глибоко дволопатові. Тичинок багато, вони з усіх боків оточують гiнецей, утворюючи колонку. Зверніть увагу на одногнізді пиляки – це результат розщеплення тичинок. Достиглий плід плоскоопуклий, захований у чашечку, що залишається. **Встановіть** які ознаки є прогресивними, а які – примітивними.

Зарисувати: 1. частину пагона з листками та суцвіттям одного з видів родини;
2. повздовжній розріз квітки, позначити тичинкову трубку, гiнецей; плід;
3. діаграму квітки (додаток В).

Написати формулу квітки.

Завдання 2. Провести морфологічний аналіз вегетативних і генеративних органів *Tilia cordata*.

Систематичне положення об'єкта вивчення:

Порядок Мальвоцвіті – Malvales

Родина Липові – *Tiliaceae*

Липа серцелиста – *Tilia cordata* Mill.

Вивчити будову квіток липи, зібраних в трьох-багатоквіткові дихазії або плеїохазії. До осі суцвіття приростає видозмінений покривний листок – приквітний листок. Андроцей п'ятибратній, із численних тичинок, що зрослися у п'ять пучків. Гінецей вторинносинкарпний із 5-ти плодолистків, але розвивається лише один (рідше два) насінних зачатка, плід – однонасінна коробочка. Липа – велике листопадне дерево 15-25 (40 м) висотою й у діаметрі 2 м. Галуження симподіальне. Коренева система потужна, часто з мікоризою. Дає пневу поросль.

Зарисувати: 1. частину пагона з листками та суцвіттям;

2. повздовжній розріз квітки; плід;

3. діаграму квітки (додаток В).

Написати формулу квітки.

Завдання 3. Вивчити будову суцвіть і квіток одного з видів роду *Euphorbia* помірної зони.

Систематичне положення об'єктів вивчення:

Порядок Молочаєцвіті – Euphorbiales

Родина Молочайні – *Euphorbiaceae*

Рицина звичайна – *Ricinus communis* L.

Молочай степовий – *Euphorbia stepposa* Zoz.

Насамперед, **вивчити** будову елементарних суцвіть молочайних оригінальної будови, що нагадують окрему квітку. Елементарне суцвіття (так званий ціацій – кузовок) оточене спільним покривальцем у вигляді бокальчика, котрий в суцвітті має вигляд квітки. Бокальчик ціація дзвоникovidний, складається з п'яти (іноді чотирьох-восьми) зрослих листочків, які чергуються з п'ятьма, чотирма або трьома м'ясистими жовто-зеленими нектарниками.

У центрі бокальчика міститься гола (без оцвітини) жіноча квітка на довгій ніжці з тригніздою зав'яззю. Навколо жіночої квітки розташовані голі тичинкові квітки. Кожна тичинкова квітка складається з однієї тичинки. Таким чином, жіноча квітка зведена тільки до маточки, а чоловіча – до тичинки.

Елементарні суцвіття, у свою чергу, згруповані в складні цимозні зонтиковидні суцвіття – плеїохазії з обгортками й обгорточками.

Зарисувати: 1. загальний вигляд квітучої рослини;

2. елементарне суцвіття – ціацій; плід;

3. діаграму елементарного суцвіття (додаток В).

Написати формули жіночої та чоловічої квіток.

Завдання 4. Визначити одну-дві рослини з родин *Malvaceae*, *Tiliaceae*, *Euphorbiaceae*, **записати** хід визначення. **Зробити** морфологічний аналіз вегетативних та генеративних органів за планом.

Рекомендована література

1. Еленевский А.Г., Соловьева М.П., Тихомиров В.Н. Ботаника. Систематика высших, или наземных, растений. – М.: Академия, 2004. – 432 с. – С. 296-301, 279-281.
2. Жизнь растений. Цветковые растения / Ред. А.Л. Тахтаджяна. – М.: Просвещение, 1981. – Т. 5, ч. 2. – 512 с. – С. 7-10, 116-120, 132-141.
3. Комарницкий Н.А., Кудряшов Л.В., Уранов А.А. Ботаника. Систематика растений. – М.: Просвещение, 1975. – 608 с. – С. 393, 399-401, 403-408.
4. Миркин Б.М., Наумова Л.Г., Мулдашев А.А. Высшие растения: краткий курс систематики с основами науки о растительности. – М.: Логос, 2001. – 264 с. – С. 111-113.
5. Нечитайло В.А., Кучерява Л.Ф. Ботаніка. Вищі рослини. – К.: Фітосоціоцентр, 2001. – 432 с. – С. 239-241, 257-260, 263-264.
6. Нечитайло В.А., Кучерява Л.Ф., Погребенник В.П. Систематика вищих рослин. Лабораторний практикум. – Київ: Фітосоціоцентр, 2001. – 456с.
7. Определитель высших растений Украины / Доброчаева Д.Н., Котов М.И., Прокудин Ю.Н. и др. – Киев: Фитосоциоцентр, 1999. – 548 с.
8. Хржановский В.Г. Курс общей ботаники. Часть 2. – М.: Высшая школа, 1976. – 480с. – С. 239-240, 242-246.
9. Яковлев Г.П., Челомбитько В.А. Ботаника. – М.: Высшая школа, 1990. – 367с. – С. 249, 260-264.